

I TO JE AMERIKA!

Američki imaginarij Tribusonova romana *Made in U.S.A.**

Maša Kolanović

(Odsjek za kroatistiku, Filozofski fakultet – Zagreb)

Rad analizira predodžbu Amerike u romanu *Made in U.S.A.* Gorana Tribusona u kontekstu književnih i popularnokulturnih tekstova posljednjeg desetljeća jugoslavenskog socijalizma. Analiza pokazuje kako Tribusonov roman propituje ukorijenjene popularnokulturne utopijske predodžbe o Americi kao *obećanoj zemlji*, ali je njihova problematizacija i kritika složenija od simplificirane ideološke stigmatizacije koja je bila dominantna u prethodnim desetljećima jugoslavenskog socijalizma. Tribusonov roman, kao i njemu srodni književni i popularnokulturni tekstovi iz 80-ih, tako modificira stereotipne predodžbe o Americi, stvarajući ambivalentan i složen američki socijalistički imaginarij koji se kreće između utopije i kritike. Metodološko uporište rada čini interdisciplinarno sjecište književne povijesti i teorije, komparatističke imagologije i kulturnih studija.

Ti si jedan od onih nekoliko milijuna budala koji širom svijeta sanjaju o tome da se dočepaju Amerike.

Goran Tribuson: *Made in U.S.A.*

---

* Hrvatski roman zauzima istaknuto mjesto u svestranom znanstvenom interesu profesora Cvjetka Milanje. U monografiji *Hrvatski roman 1945.-1990. Nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse*, Milanja je uz brojne poetičke odrednice hrvatskog romana u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata posebno naznačio svjetonazorske i ideološke profile pojedinih autora i pravaca. Ovaj se rad na svojevrsan način nadovezuje na tu tendenciju.

MITSKA TEMA/ZEMLJA

Diskurzivno konstruirana predodžba “Amerike” tema je dugog trajanja kako u domaćoj, tako i u svjetskoj književnosti i popularnoj kulturi koja po svojoj mitskoj snazi gotovo može konkurirati “vječnim” temama poput onih o ljubavi i smrti. Oko imena “Amerika”¹ pletu se široko rasprostranjena značenja koja su tijekom stoljeća dobila gotovo petrificirani mitski oblik pri čemu su upravo književnost i popularna kultura imale važnu ulogu u njihovoj gradnji, razgradnji i diseminaciji. Jedna od zasigurno najrasprostranjenijih značenjskih konotacija Amerike jest ona o pronađenoj utopiji. Kako tvrdi književni povjesničar Richard Ruland (1976: 9–10), čak i puno ranije nego što je uopće bila otkrivena, Amerika je postojala kao konstrukt europske imaginacije o obećanoj zemlji, neotkrivenom raj, Novom svijetu, Eldoradu, Arkadiji, Atlantidi i sličnim utopijskim sanjarijama, primjerice kod Platona, Homera, Plutarha, Dantea i dr. Premda je ta slika značajnije poljuljana u kulturnoj i društvenoj svijesti nakon napada 11. rujna 2001, SAD su do dana današnjeg i dalje percipirane kao najpoželjnije društvo za život (Jakovina, 2012: 12) što potvrđuje tezu “(...) da je naše stajalište o Americi očito u većoj mjeri obilježeno našim slikama Amerike nego njezinom stvarnošću” (Fischer, 2009: 45). Iako Ruland u spomenutoj knjizi insistira na razlici između zamišljene Amerike, stvarane kroz književnost i ostale simboličke prakse, i SAD-a, kao stvarne zemlje, utopijska predodžba Amerike, dakako, nije lišena stvarnog društveno-političkog konteksta SAD-a. Upravo zbog toga što u mitskoj slici postoje (nerijetko iskrivljeni) tragovi stvarnosti, njezin je diskurzivni učinak toliko efikasan. Takav međuprožimajući odnos mitskog i stvarnosnog posebice dolazi do izražaja u dvadesetostoljetnom američkom imaginariju. I samo je 20. stoljeće još na svojoj polovici pridobilo etiketu “američkog stoljeća”, kako glasi sintagma koju je 1941. skovao Henry Luce, nakladnik časopisa *Life* i *Time*, podrazumijevajući pod time razvitak SAD-a u vodeću svjetsku silu. Kako u razmatranju tog narativa tvrdi povjesničar Oliver Zunz (1998: iv–xvi), uspon SAD-a i njezina simbolička prevlast nad Europom u 20. stoljeću nije samo rezultat toga što su se svjetski ratovi 20. stoljeća odvijali izvan teritorija SAD-a, već prvenstveno oblikovanja njezinog društvenog poretka kroz sinergiju znanosti i tržišta, a što je pogodovalo

---

¹ “Amerika” pod navodnim znakovima ovdje se odnosi na diskurzivno konstruiranu predodžbu Sjedinjenih Američkih Država. Radi ekonomičnosti teksta, dalje u radu više ne koristim navodne znakove.

razvoju kompetitivnog kapitalističkog društva i njegove dominacije na svjetskoj razini. Narativu o “američkom stoljeću” blizak je i narativ o “američkom snu” u značenju da u SAD-u svaki pojedinac bez obzira na porijeklo, rasu i religiju svojim radom može ostvariti vlastiti san o sreći koja se prvenstveno manifestira u materijalnom blagostanju (usp. Brands, 2010). Taj je narativ postao američki nacionalni etos, ali i magnetska sila privlačnosti Amerike za ostatak svijeta. Dubljim ulaskom u 20. stoljeće, SAD je usavršavala svoj *neodoljivi imperij* čiji se uspjeh, kako to u istoimenoj knjizi tvrdi povjesničarka Victoria de Grazia, upravo krije u razlici od klasičnog imperija s totalitarističkim predznakom. Riječ je o tržišnom imperiju koji de Grazia, parafrazirajući nekoliko naslova različitih studija o SAD-u, definira kao “imperij po pozivu, imperij po konsenzusu i imperij zabave” (de Grazia, 2005: 17). Posebice kad je riječ o *imperiju zabave*, jedno od recepata uspjeha SAD-a jest prepoznavanje važnosti trgovine simboličkim vrijednostima popularne kulture kao jedne od najatraktivnijih američkih “sirovina” (usp. Koojiman, 2008: 45). Narativ o “američkom snu” doživio je svoju kulminaciju u razdoblju Hladnoga rata kada je upravo američka popularna kultura postala jedno od važnih i efikasnih oruđa borbe s ciljem da postane globalna popularna kultura, jednako “naša” i “svačija” koliko i “američka”.² SAD je u razdoblju nakon svršetka Drugog svjetskog rata kroz popularnokulturni imaginarij utvrdila arhetipske utopijske fantazije o zemlji blagostanja koje su među ostatkom svijeta postale široko rasprostranjena žudnja. Metaforički rečeno, Amerika je postala najpoželjnija sirovina “od koje se prave snovi” (Ruland, 1976: 11). U razdoblju trajanja Hladnoga rata, Amerika je stoga imala vrlo specifično značenje za socijalističke zemlje, posebice Jugoslaviju, tog “pomalo ekscentričnog člana porodice socijalističkih sistema” (Hobsbawm, 2004: 302).

TRANSMISIJA “AMERIKE”

U artikulaciji socijalističkog imaginarija Amerike, posebice u njegovim kasnijim desetljećima, važno mjesto zauzimaju romani Gorana Tribusonova. Gotovo da nema Tribusonova teksta koji makar i posredno ne sudjeluje u kulturnoj transmisiji Amerike, nudeći suvremenom analitičaru materijal za

---

² Usp. npr. Cantor, 1968.; Maltby, 1989.; Betts, 2004; Koojiman, 2008.

bolje razumijevanje društvenog i kulturnog znaka Amerike u socijalističkoj kulturi. U ovom ću se radu posebno osvrnuti na artikulaciju Amerike u Tribusonovu romanu *Made in U.S.A.* koji već u paratekstualnoj oznaci svoga naslova priziva “stvarnu” Ameriku, a unutar teksta se na specifičan način sučeljavaju njezina kritička i utopijska, mitska i društveno-politička značenja. Odabirom spomenutoga romana za središte analitičnog interesa ovoga rada donekle će nepravedno biti zapostavljeni ostali Tribusonovi romani iz istoga razdoblja kao što su, primjerice, *Polagana predaja* (1984), *Legija stranaca* (1985), *Povijest pornografije* (1988) i dr. koji analitičaru mogu poslužiti kao etnografski materijal amerikanizacije socijalističke kulture.³ Premda amerikanizacija, dakako, predstavlja analitički problem koji je nemoguće zaobići pri bilo kakvom promišljanju društvenog i kulturnog konstrukta Amerike u nekoj drugoj nacionalnoj kulturi, a posebice jugoslavenskoj nakon 1948.⁴ U ovome ću se radu prvenstveno usredotočiti na mehanizme gradnje predodžbe Amerike u spomenutom Tribusonovom romanu u kontekstu književnih i popularnokulturnih tekstova posljednjeg desetljeća jugoslavenskog socijalizma.⁵ Takva problematizacija, dakako, ne može izbjeći pitanje amerikanizacije, ali se problemski fokus od pitanja američkog utjecaja sada premješta na pitanje artikulacije Amerike kao kulturnog i društvenog znaka unutar promatranog romana. Spomenuti Tribusonov roman, dakako, nije imun na amerikanizaciju kao proces, ali je temeljna razlika u tome što se taj proces u spomenutom romanu izravno i problematizira.

Sami pojmovi predodžbe, slike, imaginarija i drugi koje sam do sad više puta upotrijebila u ovome radu prizivaju specifičan metodološki okvir imagologije, grane komparativne književnosti koja se počela razvijati od 50-ih godina 20. stoljeća i koja promatra književne predodžbe stranih zemalja u nacionalnim književnostima.⁶ Imagološka analiza predodžbe neke strane zemlje vodi računa o specifičnostima unutrašnje organizacije nekog teksta, istodobno ostajući otvorena prema kontekstu u koji se taj tekst smješta. Upravo u toj osjetljivosti na propusnost između teksta i konteksta u imago-

³ Njih ovdje ostavljam po strani s obzirom da sam se tom temom više bavila u Kolanović, 2011. Usp. i Nemeč, 2003; Milanja, 1996; Strsovlavec, 1996.

⁴ O tome vidjeti studiju Radine Vučetić *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslavenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

⁵ O temi predodžbe Amerike u 80-ima u poetskim tekstovima više sam pisala u Kolanović, 2013.

⁶ Imagologija je u domaćoj sredini tek nedavno dobila značajniju teorijsku recepciju u zborniku *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, ur. Dukić i dr., 2009.

logiji pronalazim korisno metodološko oruđe u pristupu predodžbi Amerike u književnim i popularnokulturnim tekstovima kasnog socijalizma. Kako tvrdi imagolog Joep Leerssen:

“Imagologija je književnoznanstveni pristup koji se poziva [...] na tu točku križanja između verbalnih (poetičkih) i povijesnih (ideoloških) osobina teksta, između teksta kao verbalnoga tkiva i teksta kao društvenoga čina, pristup, dakle, koji računa na integralno izučavanje i tekstualnih i povijesnih aspekata kulturnog i političkog imaginarija” (Leerssen, 2009a: 85).

Predodžbe o stranim zemljama iz perspektive imagologije nisu tek “proizvoljno pristupačan i raspoloživ dokumentacijski materijal” (Fischer, 2009: 54), ili pak “mimetičke reprezentacije empirijske stvarnosti, već su to objets discoursifs” (Leerssen, 2009b: 101) sa specifičnim društvenim učinkom. Takve je predodžbe pogrešno mjeriti o stvarnost, ali je opet nemoguće zanemariti utjecaj konteksta na njihovo oblikovanje kao i njihov povratni utjecaj na društveno imaginarno. Riječ je, dakle, o složenom procesu koji nije jednosmjerne prirode i s tom ću sviješću nastojati pristupiti spomenutom romanu u ovoj analizi.

AMERIKA U KONTEKSTU 80-IH GODINA 20. STOLJEĆA

Tribusonov roman objavljen je u izdanju izdavačke kuće “Znanje” 1986. godine, a sama radnja romana dominantno je smještena u Zagreb na prijelazu iz 1984. u 1985. godinu s povremenim odlascima likova u druge gradove i regije SR Hrvatske. *Kronotop* (Bahtin, 1989) posljednjeg desetljeća jugoslavenskog socijalizma kao njegova unutar dijegetička i izvandijegetička činjenica utječu i na specifičnu artikulaciju Amerike kao znaka u ovome romanu pri čemu se ona u mnogočemu razlikuje od artikulacije u prethodnim desetljećima jugoslavenskog socijalizma na što ću se kratko osvrnuti u nastavku rada.⁷ Naime, nakon prvih godina poslijeraća u kojima je Jugoslavija gradila socijalizam po sovjetskom uzoru i u kojem je dominirala politička stigmatizacija Amerike i Zapada, s 1948. slijedi veliki ideološki preokret kada se zemlja sve više počinje otvarati zapadnjačkim utjecajima. Kako glasi poznata krilatice, Titovo “ne” Staljinu, značilo je “da” zapadnjačkoj, prvenstveno američkoj, popularnoj kulturi i od tada američki utjecaj nepovratno ulazi u zemlju

⁷ Više o tome u Kolanović, 2013.

na različite načine i s različitim učinkom. No, navedeni utjecaji nisu sasvim lagodno dolazili na ove prostore. Uz načelnu otvorenost prema Zapadu, simboličke tvorevine koje su pristizale s te strane geopolitički podijeljenog svijeta bile su pod lupom, naročito kada je riječ o popularnokulturnim utjecajima. Nakon vala američkog utjecaja u jugoslavenskoj popularnoj kulturi 50-ih i 60-ih godina, ulaskom u posljednja desetljeća jugoslavenskog socijalizma počinju se javljati i oni tekstovi koji dovode u pitanje njezinu utopijsku kvalitetu, ali to čine na kompleksniji način nego prijašnje, nerijetko simplificirane, ideološke kritike iz ranijeg razdoblja. I sam ulazak u 80-e godine za “stvarne” SAD nije bio odviše optimističan. Još na kraju 70-ih godina, tadašnji američki predsjednik Jimmy Carter u svom televizijskom govoru poznatom pod nazivom *Malaise speech* izrečenom 15. srpnja 1979., govori o krizi američkog samopouzdanja, između ostalog kritizirajući pobrkano ljestvicu vrijednosti američkih građanina u kojoj su se materijalizam i konzumerizam našli na prvome mjestu. Postalo je važnije, kako kaže Carter, što netko *posjeduje*, nego što netko *čini*.⁸ Nakon Vijetnama, ubojstva braće Kennedy i Martina Luthera Kinga Jr., afere Watergate i odstupanja Richarda Nixona s mjesta dužnosti američkog predsjednika, na pragu 80-ih SAD se suočava i s velikom ekonomskom krizom koju prate inflacija i nezaposlenost, što je sve skupa poljuljalo sliku prosperiteta i demokracije kao glavnih utopijskih sastojaka američke privlačnosti ranijih desetljeća. Nakon Cartera, 1981. na čelo države dolazi Ronald Reagan koji zadaje nov pravac konzervativnoj politici što će značiti definitivni kraj jedne značajne liberalne epohe u američkoj, ali i svjetskoj povijesti (usp. Zinn, 2012: 610–650). Istih tih godina, poljuljana je i utopijska slika Jugoslavije kao zemlje koja se ne priklanja ni jednom od blokova i koja od 1948. “na američkoj pšenici” (Jakovina, 2002) uspješno gradi vlastiti put u komunizam. Godine su to u javnom diskursu poznate kao godine dekadentnog socijalizma obilježene Titovom smrću, ekonomskom krizom i rastom nacionalnih partikularizama koji ugrožavaju utopijsku ideju jugoslavenskog “bratstva i jedinstva”. Osim toga, 80-ih je godina američka popularna kultura već duboko ukorijenjena u socijalističkoj Jugoslaviji.⁹ U tom smislu je i potencijalna subverzivnost

⁸ Cijeli Carterov govor dostupan je na <http://www.pbs.org/wgbh/americanexperience/features/primary-resources/carter-crisis/>, posjet 12. lipnja 2013.

⁹ Primjerice, od 1983. otvorena je tvornica Levi's traperica, od 1984. Jugoslaveni gledaju seriju *Dinastija* u večernjem programu koja zadobiva status kultne serije itd. Usp. Milanović, 1983; Matić, 2004.

Amerike, nesumnjivo djelatna proteklih desetljeća, unatoč deklarativnoj otvorenosti zemlje prema Zapadu, sve više gubila na snazi. Amerika je tako na svojevrsan način postala dijelom kulturnog *mainstreama*.¹⁰ Posljednje desetljeće jugoslavenskog socijalizma tako pred sobom na raspolaganju ima društveni imaginarij Amerike koji se kreće u širokom rasponu od stigmatizacije do *mainstreamizacije* i upravo ta kvaliteta ambivalentnosti dominantno karakterizira tekstove 80-ih u kontekstu kojih se može promatrati i ovaj Tribusonov roman.

A TERRIBLE COUNTRY I OBEĆANA ZEMLJA

Zaplet Tribusonova romana *Made in U.S.A.* oblikovan je na tragu žanra detektivskog romana. Propalom odvjetniku Nikoli Politeu jednog dana na vrata kuca tajanstveni neznanac imena Leo Wolf koji ga unajmljuje za pronalazak Julijane Klis, Wolfove dječake ljubavi iz prijeratnih dana, dok je još živio u Zagrebu. Leo tako nešto slabije govori hrvatski od izvornih govornika, upotrebljavajući dosta engleskih riječi i fraza, ali može sasvim normalno komunicirati s Politeom. Sama radnja, dakako, ima brojne peripetije u čijim se razrješenjima ispostavlja da Leo Wolf zapravo nije Leo Wolf, već Leo Nagy koji uz pomoć Politea rješava misterij ubijenog oca i ukradenog zlata. Analiza romana i američkih utjecaja mogla bi krenuti i tragom tzv. žanrovskih obrazaca tvrdokuhane detektivske proze,¹¹ kao specifičnog vida američkih književnih utjecaja na jedan dio Tribusonova opusa, no u fokusu ove analize prvenstveno će se nalaziti kulturološki obzor i mentalni profil glavnih likova: Amerikanca Wolfa/Nagya i Jugoslavena Politea u njihovim oblikovanjima predodžbi o Americi i Jugoslaviji koja predstavlja značajan diskurzivni sloj romana. Wolf se pojavljuje u trenutku kad Politeo intenzivno razmišlja o odlasku iz Jugoslavije i to upravo u Ameriku o kojoj ima sasvim

¹⁰ Nije suvišno spomenuti kako tih godina, točnije 1985, u izdanju Nakladnog zavoda Matice hrvatske izlazi *Antologija američke kratke proze* (Željko Ivanjek, priir.) a u koju su uvršteni tekstovi T. Pynchona, J. Bartha, F. O' Connor, J. Hawkesa, J. Baldwina, S. Sontag, J. Cheevera, R. Coovera, D. Barthelmea i dr. Prijevod američkih pisaca koji su u svojim tekstovima kritički nastrojani prema suvremenom američkom društvu zasigurno je ostavio traga na politiku reprezentacije Amerike kod domaćih autora.

¹¹ Tvrdo kuhana detektivska fikcija (*hard boiled detective fiction*) razvila se 30-ih godina 20. stoljeća u SAD-u na čelu s autorima Mickeyem Spillaneom, Raymondom Chandlerom, Dashiellom Hammettom i dr.

specifične predodžbe. Politeo je amerikanofil koji dobro poznaje američku popularnu, posebice filmsku, kulturu čije *narateme*¹² često upotrebljava u dijalozima i razumijevanju “stvarnosti” unutar dijegetičkog univerzuma romana. Politeova zasićenost i razočaranost matičnom sredinom generira maštanja i žudnju prema boljem svijetu, a iz kataloga zemalja koje se nadaju kao moguća opcija ostvarenja tog boljeg života odabire upravo Ameriku koja je artikulirana kao utopijska zemlja snova. Ispričovijedana iz perspektive pripovjedača u 3. licu koji prenosi Politeove misli, u pripovjedačevoj artikulaciji takve predodžbe Amerike ne izostaje ironijski stav koji navedenu žudnju prikazuje kao donekle očekivanu i predvidljivu:

“Kuju drugu domovinu pretpostaviti ovoj? Istok mu se pričinio neadekvatnim. U Rusiji, primjerice, ne bi mogao imati ni trideset sedam izvedbi Fantastične simfonije, a kamo li privatnu odvjetničku kancelariju. U Mađarskoj bi možda imao tih trideset sedam ploča, ali bi američke filmove gledao s mnogo većim zakašnjenjem nego ovdje. Ovdje je rep za ulje eksces, u Poljskoj je pravilo! Češka bi bila nešto bolji izbor od Poljske, Bugarska lošiji, a o Rumunjskoj, osim da je domovina Drakule, nije znao ništa. Albanija mu se činila nedovoljno dobrom da bi bila čak i Istok. Istoku je potom pretpostavio Zapad, što je predstavljalo obrat ne samo teorijske nego i iskustvene naravi. Ali, kakav Zapad? Nijemci su hladni pedanti, po Italiji se puca, Francuzi će te uvijek držati na distanci, u Švicarskoj ne smiješ baciti papirić na tlo, a kamoli se popišati uza zid. Znao je da su sve to generalizacije koje jedva da funkcioniraju u dokonom malograđanskom časkanju, ali kako ionako nije imao nužne materijalne pretpostavke da nekamo ode, činilo mu se jednostavnijim škartirati zemlju po zemlju, negoli se opredijeliti za koju od njih. I razmišljajući tako bilo je nužno da milijunti put nakon Kolumba otkrije stari san starog svijeta – novi svijet! I mada kao relativno kulturan i obrazovan čovjek nije previše vjerovao u success story kao bitnu metaforu svih pojedinačnih sudbina u novom svijetu, Amerika mu se brzo učinila prikladnim izborom, valjda i zbog toga što otići u Ameriku ipak znači otići nekamo uistinu daleko, nekamo gdje geografski bedem od nekoliko tisuća milja sasvim dobro zastire stare jade, iskušenja i pogreške” (Tribuson, 1986: 14–15).

No, bez obzira na sumnjičavost prema *pričama* o Americi koja postoji već u samim razmišljanjima lika, misao o američkoj utopiji Politea će naposljetku vezati uz Wolfa koji mu kao naknadu za angažman u istrazi nudi kartu do Amerike i pomoć u obliku veza u početnom snalaženju. Uz tu će misao on lakše prebroditi trenutke naporene, i često puta bezizgledne, potrage. No, povezanost ova dva lika i njihovo intenzivno druženje povod je brojnim dijalozima o usporedbama Jugoslavije i Amerike te gradnji i

¹² Pojam upotrebljavam prema Easthope, 1991: 94.

propitivanju njihovih međusobnih predodžbi. Politeova žudnja za Amerikom ima svoje korijene u nedostacima *kronotopa* posljednjeg desetljeća jugoslavenskog socijalizma pa su tako predodžbe o Americi redovito popraćene refleksijom matične sredine. Takva se gradnja predodžbe o nekoj stranoj zemlji zapravo uklapa u već uspostavljenu imagološku formulu prema kojoj heteropredodžba neke strane zemlje uvijek nužno podrazumijeva i autopredodžbu matičnog konteksta (Syndram, 2009: 79). Tako, primjerice, osim o Politeovoj predodžbi Amerike, doznajemo i o njegovoj autopredodžbi Jugoslavije kao što uz Wolfovu autopredodžbu Amerike upoznajemo i Amerikančevu predodžbu Jugoslavije. Pri tomu je sam Wolf u svojevrstnoj komparativnoj prednosti jer, za razliku od Politea, on posjeduje “iskustveno” znanje obiju zemalja unutar dijegetičkog univerzuma. Ameriku poznaje mnogo bolje, a Jugoslaviju apsolvira *ad hoc*. Iz Politeove je perspektive Jugoslavija pak svakako u boljoj političkoj i ekonomskoj poziciji od ostatka zemalja Istočnog bloka, primjerice Rusije, Mađarske, Poljske, Češke, Bugarske, Rumunjske i Albanije, o čemu svjedoči prethodno naveden citat, a komentari o omekšanoj rigidnosti jugoslavenskog socijalističkog režima često je mjesto opservacija lika u romanu. Tako, primjerice, Politeo bez obzira na to što je imao nekoliko ozbiljnijih sukoba s režimom te je zbog politički nepodobnog vica odležao mjesec dana u zatvoru, ne smatra sebe “pravim” disidentom:

“Napravivši nekoliko sitnijih gafova, koji su mogli imati politički karakter i težinu, počeo se pomalo naivno i samodopadno držati disidentom. Da nije disident, ispostavilo se vrlo brzo kad je s razočaranjem u duši ustanovio da ga nitko ne progoni. I ne samo što ga nitko nije progonio, nego štoviše, nitko se za njega nije ni zanimao. Upravo zbog toga nije bio disident, nego prije bi se reklo – otpadnik, autsajder, pehist zapravo. Nezadovoljan što nikada neće biti disident, uspio se nekako utješiti spoznajom da ova zemlja nikada nije dala ni velikih umjetnika, ni značajnih mislilaca, ni znamenitih znanstvenika, pa tako neće dati ni iole relevantnijih disidenata” (Tribuson, 1986: 10).

Takva se politička klima jugoslavenskog socijalizma, nerijetko očituje i u znakovima svakodnevice koje zapaža Politeo:

“Napolju na ulici, pod svjetiljkom zasutom snježnim pahuljicama, teturala su dva pijanca, pjevajući vjerske pjesmice i tu i tamo po koju kažnjivu, nacionalističku. Kako se mijene vremena mogu pratiti po odnosu spram pjesme, pomisli Politeo, zagledan u pijance koji su brzo zamakli u jednu vežu, valjda vlastitu. Bilo je trenutaka kada se zbog ovakve pjesme moglo otići na robiju, bilo je vremena kada je ovakva pjesma držana tolerantnim iskazom nacionalne svijesti, a sada je neko pomalo ravnodušno vrijeme kada tih istih nekoliko stihova vrijede mjesec-dva zatvora, ili tek poveću globu kod suca za prekršaje” (98).

No, uz prednosti Jugoslavije naspram zemalja Istočnoga bloka, matična je sredina isto tako pogođena ekonomskom krizom, nestašicom robe u samoposlugama (21), paranojom zbog mogućeg rata (101), neefikasnom birokracijom (68), licemjerjem u pogledu građanskih sloboda (53), korupcijom unutar samog sistema (56), apatijom i općim “sivilom” okoliša (68, 135, 137). Iz njegove je perspektive Jugoslavija prisposobljena supruzi s kojom je brak ušao u monotoniju (15) dok je Amerika pak *Obećana zemlja*, a Wolf Mojsije uz čiju bi pomoć tamo trebao stići (153). Kao kontrapunkt Politeovim predodžbama o Americi suprotstavljen je Wolf koji nerijetko ima funkciju “otrežnjavajućeg” faktora za Politeovu žudnju mitskih korijena. Wolf koji se pojavljuje iznenada. Nudeći rješenje za Politeove žudnje, pretežno je oblikovan kroz stereotipe o bahatom i prepotentnom Amerikancu pa je tako njegova percepcija Jugoslavije redovito izvor negativnih komentara lika, pri čemu se na prvom mjestu nalazi ekonomska zaostalost zemlje i nizak stupanj razvijenosti potrošačke kulture. Žali se Wolf tako, primjerice, zbog nedostatka “real shopping bags” i Mc’Donaldsovih hamburgera (21), a zemlja mu na svakom koraku djeluje tehnološki nazadno i demodirano:

“– Čudni ste vi. Što sam dulje ovdje, sve mi se više čini da se krećem po nekakvom muzeju – nastavi Amerikanac, paleći neku domaću cigaretu. – Vozite se u malim smiješnim automobilima, rabite Bellove telefone, roba po trgovinama podsjeća me na predratnu, tramvajima, bar kakvi su izvana, nedostaju samo zaprega i konji, mislite da je slanina hamburger... slušaj, bio sam neki dan u kinu... mogao bi sedam dana pretraživati južni Bronx ili tužniji dio Harlema a da ne nađeš tako upropašteno kino-dvoranu. I što su davali? Davali su kao brand new jedan glupi američki chiller-diller šest godina star...” (34–35, usp. i 40, 51, 53, 78, 143).

Jugoslavija je iz Wolfove perspektive nazadna *a terrible country*, sin-tagma koja je svojevrstan *leit motiv* romana. Premda Wolf istodobno iskorištava Politeovu žudnju i tako ga pridobiva za partnerstvo, njegov cinizam naspram Politeovoj žudnji o američkom snu tijekom njihovih dijaloga konstantno izbija na površinu. Wolf stoga prenosi Politeu tzv. “stvarnu” sliku Amerike bez uljepšavanja koja se postepeno pojačava kako roman odmiče svom završetku. Wolf ga tako upozorava na brutalnost svakodnevnih prilika i egzistencijalne nesigurnost koja ga čeka u Americi:

“– Ti se stalno nečeg bojiš, a želio bi u New York! Znaš li ti što te sve tamo čeka? Znaš li što ćeš uraditi kad ti u praznom subwayu, u dva poslije ponoći, pride mišičav crnac-peder i kaže: Lend me ten bucks, and I’m gonna give you a head for a while, posudi mi desetaka pa ću ti dati da mi na tren pušiš! Ili, što ćeš uraditi kad

pred večer u Central parku naletiš na kišu 'irskih konfeta', jer su pijani momci odlučili na takav način proslaviti neki od svojih katoličkih blagdana? Što kad ti u Harlemu kakav inky-dink, koga jedva razabireš u mraku, upita s rukom u desnom džepu: Hey man, wanna candy, cadillac, cecil, or any dizzy-wizzy? A ti nemaš pojma kog vruga hoće, ali znaš da mu je nož u džepu... Ti si bezazlen commie, kome je dosta zastava, bista i jubileja i koji bi sad malo Rothmansa, hamburgera koji nije slanina, i dobrih starih građanskih sloboda..." (36).

Relativizira i njegovo nezadovoljstvo komunizmom:

"Želim te samo na vrijeme upozoriti. Da ne bi kasnije rekao da si nasjeo na dobar commercial. Da ne bi mislio da je savršeno sve što nosi žig MADE IN U.S.A.! Evo, i ja sam, na neki način, MADE IN U.S.A. pa mi nedostaje mnogo toga do savršenstva! Ovdje više ne možeš živjeti zbog toga što si zbog političkog vica bio mjesec dana u zatvoru. Dobro, otići ćeš u U.S.A. i pričati dnevno po dvije tri tisuće političkih viceva. Prvog ćeš dana biti sretan zbog toga, drugog će ti dana postati dosadno, a trećeg ćeš dana na spomen politike i viceva bljuvati. I onda će se, možda, naći neka sasvim treća, peta, osma ili lijeva stvar zbog koje ćeš u zatvor..." (80).

Iz takvih polemičkih dijaloga, nerijetko proizlaze "kratki spojevi" međusobnog nerazumijevanja na što mu Politeo nerijetko uzvraća istom mjestom:

"– Šta ti znaš o tome! Da nisi rođen ovdje, i ti bi mislio da je Prag glavni grad Srbohrvatske" (81),

"[...] To je naš domaći socijalistički folklor koji ti nikad nećeš razumjeti, govorio ti ja o tome čitav tjedan ili mjesec dana. Tu si ti nemoćan, baš kao musliman pred haikuom, ili Eskim pred bugaršticom, ili Afrikanac pred japanskim kazalištem sjena..." (161).

Kulminacija takvih polemika odvija se pred sam kraj romana neposredno pred Politeov odlazak kada mu Wolf podastire opservacije o Americi koje su gotovo bodriljarovske¹³ prirode. Slika je to distopijske Amerike u

¹³ Nije suvišno spomenuti kako je putopis *Amérique* Jeana Baudrillarda objavljen iste te 1986. u kojem spomenuti teoretičar donosi tezu o hiperrealizmu i fikciji Amerike kao ultimativnom simulakrumu koji nije artifičijelna kopija originala, već beskonačan lanac kopija koje se referiraju jedne na druge. Baudrillard Ameriku promatra kao ostvarenu utopiju u kojoj je nemoguće postalo moguće upravo zbog njezinog fikcionalnog karaktera. Iste 1986. izlazi i engleski prijevod eseja Umberta Eca *Il costume di casa* iz 1973. pod nazivom *Faith in Fakeness* u istoimenoj zbirci eseja. U spomenutom eseju Eco iznosi tezu da se Amerika sastoji od artifičijelnih kopija autentičnih originala.

kojoj Wolf raskrinkava ukorijenjene mitove o Americi, suprotstavljajući slici materijalnog blagostanja sliku nehumanih životnih uvjeta:

“Radit ćeš dosadan, zaglupljujući posao kakav si mogao raditi i ovdje, i jedva ćeš čekati pauzu za ručak. Prvo ćeš uzimati meni koji se opisuje, zatim onaj koji se naručuje brojkom, nakon toga ćeš progutati hot-dog, da bi na kraju imao volje i vremena samo za pilulu. Gutat ćeš pilule za glad, pa pilule za žeđ, pa pilule za glad, žeđ, spavanja i buđenje, pa onda pilulu koja zamjenjuje dvije - tri pilule i na koncu pilulu za odvikavanje od pilula...” (210),

a slici američkog obilja, sliku američke banalnosti:

“[...] Izludjet ćeš od te beskrajno zanimljive zemlje u kojoj će te svaki drugi sugovornik (jasno, budeš li imao vremena za sugovornike) beskrajno daviti detaljima prošlotjednog sukoba Giantsa i South Carolina Universityja, tvrdeći da je to jedini pravi sukob u povijesti svijeta, uključujući i Ardene i Staljingrad. Gnjavit će te sva ta njihova opsjednutost bedastoćama i zaljubljenost u idiotarije. Gnjavit će te njihov najbolji odjeveni muškarac godine, njihov prvak u dugom ležanju na ledu, njihov novi šampion u jedenju tosta i krckanju oraha uz pomoć umjetnog zubala, gnjavit će te one dvije tisuće grama umjetnih aroma i boja što ih prosječni Amerikanac u toku godine strpa u želudac...” (isto).

Ističući tako nehumanost radnih odnosa, brutalnost, banalnost, apsurd, korupciju i drugo, Wolf gradi karikaturnu, izvitoperenu predodžbu Amerike koja je dijametralno suprotna od one za kojom Politeo žudi:

“Nakon godinu, dvije ili tri – nastavi Wolf – osjetit ćeš da si prevaren, da si nasjeo, da to nije ona Amerika o kojoj si sanjao, koju si gledao u kinu... Stat ćeš, podići ruke uvis i zavapiti: ‘Zar je to ta Amerika!’”. Zavapit ćeš, a nitko neće čuti, jer će upravo svih dvije stotine milijuna Amerikanaca, u svojih sto milijuna vozila, obilaziti svojih pet milijuna kilometara highwaya. Pričat ćeš im onda kako si bio žrtva i mučenik iron curtain societya, a oni te neće razumjeti, jer samo u saobraćaju imaju tristo tisuća žrtava godišnje. I milijun ozlijeđenih od kojih je većina gore prošla no da su dobili po mjesec dana zbog političkih viceva. Mjesec dana si ležao u zatvoru! Sweet Jesus! Pa toliko gotovo da ti treba da se probiješ kroz prometnu gužvu ideš li s Riverdalea na kupanje u Plumb Beach” (isto).

Sintagma *a terrible country*, koju je Wolf rabio za Jugoslaviju, postaje metaforički primjenjiva i na Ameriku, iako Wolf naposljetku priznaje da iz otpora prema europskoj “neponovljivosti i unikatnosti” voli Ameriku baš takvu kakva jest (213). Bujici negativnih stereotipa o Americi Politeo pokušava odgovoriti obranom svoje žudnje sa sve slabijim argumentima (“Ja odlazim tamo i nemam se čega bojati. Goru sudbinu ne mogu doživjeti”,

usp. isto). No, na kraju romana on ipak ne odlazi u Ameriku, dopuštajući da prevlada sumnja u mitsku sliku Amerike:

“[...] neće li on kao tromi, šonjavi Evropejac balkanoidnog tipa, kao okorjeli nevozač, pehist i samodopadni mučenik, koji ne voli hot-dog i čiji čir ne bi izdržao dvije tisuće grama umjetnih nutritivnih supstanci godišnje, neće li on u toj Americi, o kojoj zna samo da je apstraktna free country, doživjeti zapravo sudbinu šarana, grgeča, štuke, ili bilo koje druge slatkovodne ribe koju su, onako iz zajebancije, bacili u more” (242).

Políte je naposljetku poderao kartu za Ameriku i ostao u domovini s kojom je brak “trajan i neopoziv” (280).

DISTOPIJSKA I UTOPIJSKA PREDODŽBA AMERIKE

Tribusonov se roman u svom kontrapunktu utopijske i distopijske predodžbe Amerike, s konačnom pobjedom negativne predodžbe, uklapa u kontekst književnih i popularnokulturnih imaginacija Amerike u tekstovima dekadentnog socijalizma.¹⁴ Kao jedno od mjesta usporedbe spomenula bih film *Nešto između* Srđana Karanovića iz 1983.¹⁵ čiji je temeljni sukob strukturno građen na usporedbi Amerike i Jugoslavije, na sličan način kako je to nešto kasnije oblikovao Tribuson. Spomenuti ću film ovdje prikazati tek ilustrativno kako bih pokazala da je propitivanje američke utopije tendencija koja ima široku rasprostranjenost među simboličkim praksama 80-ih. U Karanovićevu filmu mlada američka novinarka Eva,¹⁶ nakon što propusti let za Tursku preko Beograda, prisiljena je ostati u jugoslavenskoj prijestolnici u kojoj živi njen prijatelj Janko.¹⁷ Evin je prvi susret s Jugoslavijom prikazan kroz niz predrasuda koje ona ima prema komunističkim režimima¹⁸ da bi nakon početne, pomalo prepotentne (američke), distance ubrzo bila osvojena posebnošću Jugoslavije koja, kako iz prve ruke doznaje, nije nimalo tipična komunistička zemlja. Prije nego što stupi u kontakt sa starim znancem,

¹⁴ Kao što su, primjerice, Azrina pjesma *Pit, i to je Amerika* s albuma *Sunčana strana ulice* (1981), zbirka *Urlik Amerike* (1981) Dubravke Oraić-Tolić, zbirka *Ograničenja* (1986) Borisa Marune i dr. Usp. Kolanović, 2013.

¹⁵ Karanović, Srđan, *Nešto između*, Centar film, Beograd, 1983.

¹⁶ Ulogu tumači Caris Crofman.

¹⁷ Ulogu tumači Predrag Manojlović.

¹⁸ Ona, primjerice, misli da su hotelske sobe u komunističkim zemljama ozvučene.

mladim beogradskim kirurgom Jankom, vrijeme provodi s njegovim prijateljem Markom¹⁹ koji joj pokušava objasniti kako je Jugoslavija zemlja koja nije ni Istok, ni Zapad, već “nešto između”. Marko je tipični amerikanizirani Jugoslaven koji dobro poznaje američku popularnu kulturu (filmove, glazbu) i koji želi jednog dana otići u Ameriku koja za njega predstavlja utopijski san o obećanoj zemlji. Na njegove sanjarije Eva mu daje otrežnjujući odgovor, sličan Wolfovim opservacijama: “Obećana zemlja? Bogatiji postaju bogatiji, siromašni siromašniji”. No, Evin boravak u Jugoslaviji ubrzo sve više počinje pridobivati romantične konotacije, pri čemu ona mijenja svoje unaprijed izgrađene predodžbe o Jugoslaviji. Nakon kratke i beznačajnu afere s Markom, razvija se njezina “ozbiljna” ljubavna veza s Jankom i ona odlučuje do daljnjega produljiti svoj boravak u Beogradu. Eva postaje oduševljena Jugoslavijom i njezinom ležernijom varijantom komunizma, a nova ljubavna veza pogoduje romantičnoj percepciji Jugoslavije. No, kako ljubav dolazi u krizu, tako na površinu sve više dolaze nepremostive razlike u mentalitetu. U ljubavnoj krizi, Eva sve više počinje uviđati i drugu stranu Jugoslavije u “kriznim” 80-ima, a to su redukcije struje, nestašica hrane, civilne vježbe za slučaj rata, loši radni i egzistencijalni uvjeti njezinog partnera Janka koji njezine prohtjeve smatra nerealnima i razmaženima. Kulminaciju filma predstavlja svađa između Eve i Janka u kojoj jedan drugome upućuju uvrede koje su više nacionalne i ideološke nego osobne prirode. Te se uvrede mogu promatrati i kao katalog stereotipa o Americi i Jugoslaviji. Tako su iz Jankove perspektive, Amerikanci djetinjasti i nikada ne odrastaju, polovinom Amerike vladaju gangsteri, a polovina je ludnica, osnovale su je europske kurve, lopuže i slično, dok je iz Evine perspektive Jugoslavija prava zbrka u kojoj žive analfabete i snobovi, Europa je za nju muzej, a u Jugoslaviji, za razliku od Amerike, ne možete ni ubiti predsjednika kad ih postoji osam itd. Cijela se svađa odvija u kaotičnoj atmosferi obrambene vježbe koja se po vatrenoj buktinji, psihozi i simuliranim ranjenicima gotovo i ne razlikuje od pravog rata. Film naposljetku nema *happy end*: Eva je napustila Jugoslaviju trudna s Jankovim djetetom, Marka je škarama ubila njegova prevarena zaručnica, a Janko je prekasno shvatio da mu je stalo do Eve. Iz imagološke perspektive, film se može čitati kao svojevrsna komparacija mentaliteta i uvjeta života u Jugoslaviji i SAD-u te predodžbi koje stanovnici dviju zemalja imaju jedni o drugima. Posebno je u tom smislu

---

¹⁹ Ulogu tumači Dragan Nikolić.

zanimljiva gradnja i razgradnja utopijskih predodžbi jedne i druge zemlje koje su ovim filmom stavljene pod upitnik, s razlikom da Amerikanka Eva i Jugoslaven Janko ostaju ukopani u svojim predodžbama, dok u Tribusonovu romanu lik Amerikanca preuzima aktivnu ulogu u razgradnji Politeovih predodžbi o Americi.

Sama Politeova žudnja za odlaskom iz zemlje također ima svoju šire rasprostranjenu ukorijenjenost kao opće mjesto svakodnevice, koje je problematizirano u tadašnjoj popularnoj kulturi. Odlazak iz zemlje zbog ekonomske i/ili političke krize tematiziran je i u Karanovićevu filmu kroz lika Marka i njegove zaručnice,²⁰ a pridružiti mu se može i film *U raljama života* Rajka Grlića iz 1984., film sniman prema romanu *Štefica Cvek u raljama života* koji također problematizira vesternizaciju jugoslavenske kulture kroz sve veću važnost konzumerističkih praksi, zapadnjačkog stila života i sustava vrijednosti.²¹ U Grličevom filmu lik koji nosi nadimak Pipo²² nalazi se u svojevrsnoj krizi srednjih godina, a svoje probleme želi riješiti odlaskom Ameriku o kojoj ima utopijske sanjarije o boljim uvjetima života. Pred sam kraj filma na pitanje prijateljice Dunje: ²³ “Ideš u Ameriku?”, Pipo joj odgovara: “Znaš koliko je ljudi već otišlo? Tu bu Dunja grdo. Za ozbač.” Premda film ima *happy end* u ljubavnoj vezi Pipe i Dunje, koji ne uključuje i njihov odlazak u Ameriku, spominjanje takvih odlazaka “pacova iz broda koji tone”, kako je to kazao lik Marka iz Karanovićeva filma, problematizira pjesma *Amerika* grupe Ekaterina Velika iz 1989. čije stihove potpisuje Milan Mladenović.²⁴ Pjesma je građena na opreci stvarnog i nestvarnog mjesta, pri čemu je stvarno mjesto krizna matična sredina koja neminovno proizvodi želju za eskapizmom i bijegom, a gdje drugdje nego u – Ameriku. O tomu govore i početni stihovi, popraćeni melankoličnom melodijom: “Ljudi odlaze / I odlaze i odlaze / Ovde je dosadno / Svi pobjegli su na neko zabavnije mesto

²⁰ Markova zaručnica nadimka Twiggy (ulogu tumači Sonja Savić) “nasjela” je na njegove zavodljive priče o Americi, pa mu je, primjerice, na telefonskoj sekretarici ostavila poruku “Tamo u Kaliforniji se nikada nećemo rastaviti” koja potvrđuje romantizirani utopijski karakter predodžbi o Americi. Nakon što ju je Marko ostavio, njezino je ljubavno razočaranje dodatno podcrtano i rušenjem snova o Americi zbog čega je naposljetku Marka ubila škarama neposredno pred njegov odlazak u Ameriku.

²¹ Grlić, Rajko, *U raljama života*, Art film Beograd, Croatia film, Jadran film, Kinematografi Zagreb, Union film Beograd, 1984.

²² Ulogu tumači Bogdan Diklić.

²³ Ulogu tumači Gorica Popović.

²⁴ Pjesma se nalazi na albumu *Samo par godina za nas*, PGP RTB, Novi Sad – Benkovac, 1989.

/ Daleko je, daleko je Amerika / Daleko je, daleko je Amerika”. No, lirski se subjekt u svojevrstnom solilokviju suprotstavlja ideji da je Amerika to utopijsko mjesto, postavljajući kao alternativu toj široko rasprostranjenoj čežnji unutarnji eskapizam koji paradoksalno naziva Amerikom: “I ako sam negde stigao, bilo je iznutra / U sebe, u sebe, u sebe i nikako spolja / I gore i dole i levo i desno u meni / U sebe, u sebe i nikako spolja / Tamo je put, tamo je cilj, tamo je znak / Tamo je put / Tamo je cilj / Tamo je znak / Tamo je Amerika”. Izvedba pjesme prati gradaciju od melankolične k sve rokerski žešćoj melodiji koja kulminira stihovima: “Tamo je put, tamo je cilj, tamo je znak / Tamo je put / Tamo je cilj / Tamo je znak / Tamo je Amerika”. Premda svjestan da je nemoguće naći stvarnu utopiju u Americi, već da utopija jedino postoji kao unutarnji fikcionalni konstrukt, lirski subjekt taj unutarnji svijet naziva Amerikom, paradoksalno vraćajući Americi njezinu utopijsku vrijednost. Amerika u toj pjesmi tako funkcionira u dekonstrukcijskom smislu kao prekršten pojam, odnosno “ideja koju se ne može misliti na stari način, ali bez koje određena ključna pitanja uopće ne možemo promišljati” (Hall, 2006: 358). Tako bez obzira na dekonstrukciju utopijske kvalitete Amerike u posljednjem, kao i prije navedenim primjerima, Amerika nesumnjivo i dalje funkcionira kao petrificirani i duboko ukorijenjen označitelj utopije čije je značenje nemoguće dokinuti. Moguće ga je tek pokušati staviti pod upitnik.

Tribusonov roman *Made in U.S.A.* koji je bio u središtu ove analize pokazuje srodnost s tekstovima jugoslavenske popularne kulture 80-ih koji su donijeli novu dimenziju u transmisiji predodžbe Amerike, aktivnije problematizirajući njezinu utopijsku kvalitetu. Problematiziranje Amerike u tim se tekstovima odmiče od ideološki plošnih stigmatiziranja Amerike ili pak njezinih euforičnih zagovaranja iz ranijih desetljeća jugoslavenskog socijalizma, istodobno zadržavajući kritiku prema matičnom prostoru. Navedeni tekstovi pokazuju što je sve bila Amerika jugoslavenskom socijalizmu u njegovom posljednjem desetljeću, nudeći tako ujedno i bolje razumijevanje načina na koji se “neko društvo vidi, definira, sanja” (Pageaux, 2009: 127) u specifičnom društvenom i povijesnom kontekstu.

LITERATURA

- Bahtin, Mihail Mihajlovič: *O romanu*, Nolit, Beograd 1989.
- Betts, Raymond: *A History of Popular Culture: More of Everything, Faster and Brighter*, Routledge, London – New York 2004.
- Brands, Henry William: *American Dreams: The United States Since 1945*, Penguin Books, New York 2010.
- Cantor, Norman F. i Werthman, Michael S. ur.: *The History of Popular Culture*, The Macimillan Company, New York – London 1968.
- De Grazia, Victoria: *Irresistible Empire: America's Advance through Twentieth Century Europe*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts, London 2005.
- Dukić, Davor et al., ur.: *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb 2009.
- Easthope, Athony: *Literary into Cultural Studies*, Routledge, London – New York 1991.
- Fischer, Manfred S.: *Komparatistička imagologija: za interdisciplinarno istraživanje nacionalno-imagotipskih sustava*. U: Dukić, Davor, Blažević, Zrinka, Plejić Poje, Lahorka, Brković, Ivana (ur.): *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb 2009, str. 37–56.
- Flaker, Aleksandar: *Proza u trapericama*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1983.
- Hall, Stuart: *Kome treba "identitet"?* U: Dean Duda (ur.): *Politika teorije, zbornik rasprava iz kulturalnih studija*, Disput, Zagreb 2006., str. 35–63.
- Hobsbawm, Eric John Ernest: *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka: 1914–1991*, Dereta, Beograd 2004.
- Jakovina, Tvrtko: *Povjesničar kojeg se obožava ili mrzi* u: Howard Zinn: *Narodna povijest SAD-a*, V.B.Z., Zagreb 2012, str. 9–16.
- Jakovina, Tvrtko: *Socijalizam na američkoj pšenici*, Matica hrvatska, Zagreb 2002.
- Kolanović, Maša: *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*, Naklada Ljevak, Zagreb 2011.
- Kolanović, Maša: *Utopija pod upitnikom: predodžba "Amerike" u stihovima dekadentnog socijalizma*, 2013, rukopis.
- Koojiman, Jaap: *Fabricating the Absolute Fake: America in Contemporary Pop Culture*, Amsterdam Universtiy Press, Amsterdam 2008.
- Leerssen, Joep: *Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru*. U: Dukić, Davor, Blažević, Zrinka, Plejić Poje, Lahorka, Brković, Ivana (ur.): *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb 2009a, str. 83–98.
- Leerssen, Joep: *Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled* U: Dukić, Davor, Blažević, Zrinka, Plejić Poje, Lahorka, Brković, Ivana (ur.): *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb 2009b, str. 99–124.
- Maltby, Richard: *Dreams for Sale: Popular Culture in the 20th Century*, Harrap, London 1989.
- Matić, Đorđe: *Dinastija* u: Iris Adrić, Vladimir Arsenijević, Đorđe Matić, ur.: *Leksikon YU mitologije*, Rende, Beograd; Postscriptum, Zagreb 2004, str. 95.

- Milanja, Cvjetko: *Hrvatski roman 1945–1990. Nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1996.
- Milanović, Đurđa: *Jugoslaveni u trapericama*, Start, Zagreb, 31. prosinca 1983.
- Nemec, Krešimir: *Povijest hrvatskog romana*, Školska knjiga, Zagreb 2003.
- Ruland, Richard, *America in Modern European Literature: From Image to Metaphor*, New York University Press, New York 1976.
- Strsoglavec, Đurđa: *Goran Tribuson*, Književna revija, br. 36, Osijek 1996, str. 67–91.
- Syndram, Karl Ulrich: *Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup*. U: Dukić, Davor, Blažević, Zrinka, Plejić Poje, Lahorka, Brković, Ivana (ur.): *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb 2009, str. 71–97.
- Tribuson, Goran: *Made in U.S.A.*, Znanje, Zagreb 1986.
- Vučetić, Radina: *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd 2012.
- Zinn, Howard: *Narodna povijest SAD-a*, V.B.Z., Zagreb 2012.
- Zunz, Oliver: *Why the American Century?*, The University of Chicago press, Chicago – London 1998.